

OTTHON KÉT HAZÁBAN

—

DOM(A) U OBJE DOMOVINE

OTTHON KÉT HAZÁBAN

Ünnepi tanulmánykötet

Sokcsevits Dénes

tiszteletére

DOM(A) U OBJE DOMOVINE

Zbornik radova u čast

Dinka Šokčevića

Szerkesztők/Urednici:

BOCKOVAC TÍMEA, GRGIĆ STIPICA,

LEHOCKI-SAMARDŽIĆ ANA, VARGA SZABOLCS

Budapest, Eszék, Zágráb, Pécs

2025

A kötet megjelenését a Határon Túli Horvátok Központi Hivatala,
az Országos Horvát Önkormányzat,
valamint a Horvát Történettudományi Intézet támogatta

Izdanje je nastalo uz finansijsku potporu
Središnjeg državnog ureda za Hrvate izvan Republike Hrvatske,
Hrvatske državne samouprave,
te Hrvatskog instituta za povijest.

Kiadók / Izdavači:

Magyarországi Horvát Oktatásért Alapítvány /
Zaklada za hrvatsko školstvo u Mađarskoj,
Glotta Nyelvi Intézet / Institut za jezik Glotta,
Horvát Történettudományi Intézet / Hrvatski institut za povijest,
ELTE HTK Történettudományi Kutatóintézet / Institut za istraživanje
povijesti Centra za istraživanje humanističkih znanosti
Sveučilišta Eötvös Loránd

H R V A T S K I
i n s t i t u t z a
P O V I J E S T

ELTE | HTK
TÖRTÉNETTUDOMÁNYI KUTATÓINTÉZET

Print: ISBN 978-615-02-5447-0
Online (pdf): ISBN 978-615-02-5448-7

DOI: <https://doi.org/10.15170/otthon-ket-hazaban-2026>

Tartalom / Sadržaj

Čestitka	9
Köszöntő	11
Tabula gratulatoria	13

TANULMÁNYOK / ČLANCI

BAKIJA, KATJA – BJELANOVIĆ, MARIS	
Časopisi za žene u povijesti hrvatskog novinarstva.	
Prikaz ženskog lista Marije Jurić Zagorke	17
BARA, MARIO	
Rana slavenska toponimija u južnom ugarskom Podunavlju	29
BARIĆ, ERNEST	
Pečuh i hrvatska kultura	45
BARIŠIĆ, RUDOLF	
Klerici Bosne Srebrene školovani u samostanu u Baji	58
BENE SÁNDOR	
Elméltetés a lehetetlenről. Az „összeesküvés” politikai	
programirata 1665-ből	68
IFJ. BERTÉNYI IVÁN	
Horvátország képviselői a delegációban (1868–1918)	
Intézménytörténeti vázlat és adattár	87
BÍRÓ LÁSZLÓ	
Az első döntő. Magyar–horvát együttműködés Veszprémben	116
BLAŽETIN, STJEPAN	
Prigodnica Jánosa Pakróczyja Nepomuka prigodom imenovanja	
Pavla Matije Sučića za stolnobiogradskog biskupa	126
BOCKOVAC, TIMEA	
Hrvatski jezik u jezičnom krajoliku grada Baje u Mađarskoj	133

BOGNÁR SZABINA	
A néprajzi gyűjtő Sokcsebits Dénes	148
BRKANIĆ, MONIKA – NJARI, DENIS	
Pregled službi i funkcija plemića Korodskih unutar vladarskog aparata srednjovjekovnog Ugarsko-Hrvatskog Kraljevstva	157
CVETNIĆ, SANJA	
Frater Georgius Utissinovich, aliàs Martinusius dictus Portreti u Trakošćanu i Lepoglavi	167
DEMETER GÁBOR	
Gondolatok a dualizmus kori horvát gazdasági növekedés mértékéről	179
ĐUROK, IVICA	
Etničke elite u Mađarskoj	192
ESZIK VERONIKA	
Zágrábiáda. Városkritikus hangok egy jogpárti élclapban (1883–1884)	204
GÁL JUDIT	
A szlavón báni hivatal és a dalmáciai városok kapcsolata (1242–1270)	213
HOLJEVAC, ŽELJKO	
Hrvatska i Hrvati u mađarskom tjedniku <i>Vasárnapi Ujság</i>	222
HORNÝÁK ÁRPÁD	
A magyar-jugoszláv határ megváltoztatásának lehetősége a második világháború után	234
KARBIĆ, DAMIR – KARBIĆ, MARIJA	
Ugarsko-slavonsko razdoblje života jednog dalmatinskog-hrvatskog prelata 14. stoljeća. Slučaj Trogiranina Nikole Kažotića	242
KOLAN BOŠNJAK, ARIJANA	
Tko su bili Mađaroni u hrvatskom političkom diskursu 19. stoljeća?	254
LÁBADI KÁROLY	
A Mária-tisztelet terjedése a Drávaszögből Szlavóniába a 18–19. században. Laskó, Almás és Atyina kegyhelyek példája	263
LÁBADI ZSOMBOR	
Ugyanaz, és mégis minden más. Pilinszky János két verse a szerelemről	277

LEHOCKI-SAMARDŽIĆ, ANA	
Utjecaj suvremenog hrvatskog jezika na suvremeni mađarski jezik	288
LOVAŠ, ELDINA	
Novi doprinosi u istraživanju pečuških Hrvata u prvoj trećini 18. stoljeća	307
MATKOVIĆ, STJEPAN	
Neka zapažanja o politici, činovnicima i saborskim izborima u Kraljevini Hrvatskoj i Slavoniji na prijelazu u 20. stoljeće	319
MOLNÁR ANTAL	
Nepoznati memorandum Ivana Tomka Mrnavića o obnovi loretanskog Ilirskog kolegija (1624.)	331
OSTAJMER, BRANKO	
„Uzor čovječje savršenosti“ – odjek smrti Ferenc Deáka u hrvatskoj javnosti	345
PÁLFFY GÉZA	
Út a bánságig a 17. század első felében. Erdődy Zsigmond nyelvi felkészülése Horvát–Szlavónország legfőbb méltóságára	357
SKENDEROVIĆ, ROBERT	
Analiza najstarijih izvora u kojima se spominje etnonim „Bunjevci“ na prostoru Bačke	373
ŠVOGER, VLASTA	
Joseph Eötvös, Izidor Kršnjavi i modernizacija osnovnog školstva u Mađarskoj i Hrvatskoj u 19. stoljeću	384
VARGA SZABOLCS	
A Horvát Királyság pecsétjének a használata az 1526. évi mohácsi csatát követő esztendőkből	393
VÉGH ANDOR	
Demografski i društveni razvoj hrvatskih naselja kraj Drave u 18. stoljeću prema podacima matičnih knjiga rođenih	403
ŽAGAR SZENTESI ORSOLYA	
Adalékok a 19. századi horvátországi magyarnyelv-oktatás és nyelvtanítás történetéhez	425
Szerzők / Autori	439
Recenzensek / Recenzenti	459

BENE SÁNDOR*

Elmélkedés a lehetetlenről

Az „összeesküvés” politikai programirata 1665-ből

Reflections on the Impossible

The political program of the “conspiracy” from 1665

Írásom egy ismert forrást kíván bemutatni, ezúttal új szempontból, a horvát és a magyar recepció párhuzamosságait kiemelve.² A címben e forrás címére utalok: *Oktatás jó elmélkedésre Magyarországnak romlott állapota segedelméről*. A szintén korabeli, hosszabb címváltozat magukat az „elmélkedőket”, vagyis a tanácskozókat is megnevezi: Wesselényi Ferenc nádort, Lippay György esztergomi érseket, Nádasdy Ferenc országbíró és Zrínyi Péter horvát bánt. Gondom inkább az alcím megfogalmazásával volt, ahonnan nem véletlenül hagytam el a történeti eseménysor pontos megnevezését – méghozzá azért, mert szerintem a

* ELTE Humán Tudományok Kutatóközpontja Irodalomtudományi Kutatóintézet – email: bene.sandor@htk.elte.hu

¹ A jelen írás rövidített, ám frissített, új eredményeket beépítő verziója egy horvát nyelven megjelent, átfogóbb tanulmánynak: BENE 2023. A horvát recepcióra eső kiemelt figyelem már csak azért is indokolt, mert azt a párbeszédet viszi tovább, aminek már az alapváltozat is része volt, és amelyet valójában évtizedek óta folytatunk Sokcsevits Dénes barátommal a horvát és a magyar kultúra párhuzamairól és érintkezési pontjairól. Szeretettel köszöntöm most ezzel az írással a 65. születésnapján.

² A szövegkiadás bevezető tanulmányában társszerzőmmel röviden ismertettük az irat tartalmát, az alább tárgyalt kérdésekre azonban nem tértünk ki: BENE–SZABÓ 2000. Az újabb szakirodalom és a historiográfiai távlat is indokolja, hogy most visszatérjek a kérdésre. Mindkét vonatkozásban köszönettel tartozom Tusor Péternek a tőle kapott segítségért, a gondolatébresztő beszélgetésekért. A horvát recepció tágabb politikai és historiográfiai kontextusáról lásd: ŠOKČEVIĆ 2023.

két ma is használatos, hagyományos terminus egyike sem megfelelő. A magyar kutatás a magyar szereplőt (Wesselényi nádort), a horvát a két kivégzett horvát főurat (Zrínyi Pétert és Frangepán Ferencet) helyezi előtérbe, a vonatkozó nemzeti szenvedéstörténeti elbeszélésekbe illesztve a történeteket, miközben a szervezkedés Bécs számára éppen azért jelentett veszélyt, mert e két földrajzilag is távoli rendi kör szövetségére épült. Az „összeesküvés” szó használata pedig egyértelműen az ellenség nyelvét, a szervezkedést felszámoló államigazgatás jogi terminológiáját idézi, ezért egyre kevésbé tűnik alkalmasnak a történetek saját szempontú, a szereplők saját szempontjaira kíváncsi leírására. Az újabb horvát szakirodalomban valóban egyre ritkábban bukkan fel a 'zavjera' vagy 'urota' kifejezés – helyette 'proces', 'otpor', 'postupak', 'pokret' terminusokkal találkozunk. Mindez számomra azt jelzi, hogy kérdéssé vált a *teljes* folyamat egységes elnevezése (és értékelése). Úgy látom, hogy a magyarországi történetírásban párhuzamos jelenség figyelhető meg, éppen a legutóbbi években. Szemben a régebbi szakirodalomnak az 1664 és 1671, a vaskvár béke és a mágánások kivégzése közötti folyamatosságot hangsúlyozó elbeszéléseivel,³ sorra jelennek meg olyan tanulmányok, amelyek egyre élesebben elválasztják egymástól az 1664–66-os és az 1667–70-es időszakokat. Főként Tusor Péter új eredményeit és publikációit említhetem,⁴ amelyek következtetése, hogy a rendi „mozgalom” valójában csak 1666 végétől vagy inkább 1667 elejétől lépett be a szó jogi értelmében vett „összeesküvés” fázisába, azaz a résztvevők ekkortól sodródtak a felségárulás törvénytelen terepére. A megelőző két évben – 1665-ben és 1666-ban – egy egészen más típusú szervezkedés zajlott, amelynek során a magyar és a horvát rendi társadalom minden érdekképviselőre alkalmas csoportja és rétege (beleértve nemcsak a protestáns, hanem ezúttal a katolikus egyházi elitet is) intenzív közös gondolkodásba kezdett, egymással összehangolva keresték a választ az új politikai helyzet és a megváltozott bécsi politika kihívásaira.

Kár volna ezeket a törekvéseket csupán a kudarcos végkifejlet felől értelmezni. Ugyanis bármely tragikus, mégiscsak igen termékeny, komoly fordulatot hozó időszak ez a magyarországi politikai gondolkodás történetében. A belpolitikai krízis során, az alternatívák kidolgozásának kényszerében, megszületik és elkezd formálódni a politika saját diskurzusa, amely immár nem a korábban szokásos teológiai keretben, felekezeti argumentációval hivatkozik az autonó-

³ A klasszikus példa (Pauler Gyula később említendő monográfiája mellett) Benczédi László kiváló összefoglalása: BENCZÉDI 1974; valamint az összeesküvést tárgyaló fejezet, ugyan-csak tőle, in: R. VÁRKONYI 1985: 1155–1181.

⁴ TUSOR 2015; TUSOR 2021; TUSOR 2021a; TUSOR 2022.

miák rendszerére, hanem *expressis verbis* is politikai érvekkel, amelyek képesek egyesíteni egymástól nagyon távol álló felekezeti és regionális érdekeket. A konspirációnak ekkor (még) nem a titkos szövetséglevelek megfogalmazása és cseréje a lényege, hanem egy virtuális fórum létrejötte, ahol ez az új politikai diskurzus egy olyan modern nyelvet próbál megteremteni, amely alternatívája lehet az abszolutizmus felülről modernizáló nyelvének. Erről a virtuális fórumról⁵ többnyire csak közvetett forrásból (mint a külföldi követek jelentéseiből) volt eddig tudomásunk. Az *Elmélkedés* viszont ritka kivétel: ebben a résztvevők maguk szólnak meg. Még hozzá egy olyan időszakból, amikor még nem tettek végzetesen kompromittáló lépéseket.

A forrás a magyar tudományos közvélemény előtt régen ismert, különleges jelentőséget azonban csak két esetben nyert: első publikálása idején 1868-ban,⁶ amikor rövid ideig komoly figyelem irányult rá, valamint az 1970-es évek végétől bő két évtizeden át, amikor egyre erősebb hivatkozási alapja volt a nagy hatású (és Horvátországban is jól ismert) történész, R. Várkonyi Ágnes érvelésének.⁷ Az *Oktatás jó elmélkedésre Magyarországnak romlott állapotja segédméről* több kéziratos másolatban is fennmaradt, de nem került be az 1870-es és '80-as évek nagy horvát dokumentumkiadásaiba, Franjo Rački és Baltazar Bogišić köteteibe. Magyar oldalról pedig a Wesselényi-mozgalom monográfiusa, Pauler Gyula noha ismertette tartalmát, láthatóan nem tartotta döntő jelentőségű, az események alakulását befolyásoló iratnak. Pontosabban: első ide vonatkozó írásában még igen, amikor Zrínyi Miklós szerzőségét feltételezte,⁸ a néhány évvel később megjelent *opus magnumban* (*Wesselényi Ferencz nádor és társainak összeesküvése*, 1876) azonban ettől már elállt. Pauler hatalmas munkája külön tanulmányt érdemelne, minden erénye mellett azonban meg kell jegyezni, hogy a monográfia nagyon erős kiegyezéspárti értelmezői prekoncepcióra épült. Az előszóból idézek:

Történetünk ezen epizódja majdnem teljesen befejezett egésznek képez. [...] Alig találjuk kisebb keretben oly élesen kifejezve, oly praegnans helyzetekben szembe állítva az ausztriai és a magyar szellemet, mint e

⁵ Konkrétan informális nemesi gyűlésekről volt szó, általában valamely formális alkalomhoz kapcsolódtak, mint például a nádori törvénykezési ülészak; ld. TUSOR 2022: 46–48.

⁶ Folytatásokban jelent meg *A Hon* című politikai lapban: 1868: 203, 205–207, 209–213 (szeptember 4–10. és szeptember 12–17. között).

⁷ R. VÁRKONYI 1985: 1148–1151; R. VÁRKONYI 1972; R. VÁRKONYI 1995: 133–144; R. VÁRKONYI 2000; R. VÁRKONYI 2000a.

⁸ PAULER 1868.

hét esztendő alatt, úgy, hogy ha valaki csak ez összeesküvés történetét tudja és semmi mást, jóformán érti és el tudja képzelni az egész küzdelmet Ausztria és Magyarország közt 1527-től az 1867-iki kiegyezésig. (PAULER 1876 1: III–IV)

Az „összeesküvés” ebben az elbeszélésben egy sajátos történelmi metonímia: *pars pro toto*, rész az egészben, ami azonban szimbolizálja az „egészet” is. Az „egésznek”, a több évszázados küzdelemnek a rendek és az uralkodóház között, a végül megszülető kompromisszum, a kiegyezés adott értelmet. Pauler azt sugallja: nem lett volna jó, ha Magyarországot „cseh lábra állíthatják” a bécsi reformerek, de az sem, ha a lengyel *respublica* „szabadságát” (vagyis az irányíthatatlan, állandósult politikai káoszt) harcolják ki maguknak Rákóczi Ferenc felkelői.⁹ A kiegyezésnek ettől a magyar-Habsburg viszonyra koncentráló apologetikájától távol állt az *ElméLKedés* tág politikai horizontja.¹⁰ Mivel Pauler Gyula a peranyagban Nádasdy iratai között talált rá a szöveg egy német nyelvű

⁹ A szerző koncepciózus, sőt, ideologikus szemlélete jól követhető azokban az írásaiban, amelyekkel a magyar Történelmi Társulat folyóiratában, a tekintélyes *Századokban* kommentálja a horvát dokumentumkiadások hátterét és mozgatórugóit. Rački dokumentumkiadását még csak azért kritizálja, mert abban „egyetlenegy magyar okmány sincs közölve [itt következik a fontos iratok, pl. az 1666-os szövetséglevél, vagy Zrínyi Péter Rákóczy Ferenchez írott magyar nyelvű leveleinek felsorolása – B. S.] A gondolat nem esik távol, hogy itt készakarva tett kihagyásokkal van dolgunk; és a buzgó szlávszellemű gyűjtő, ki oly nagyon szeretne Zrínyiből horvát herost faragni [...] jobbnak látta elnyomni az adatokat, melyek mutatnák, hogy Zrínyije mégiscsak magyar is volt”. PAULER 1873: 638–639. (Korábban már hozott példát Zrínyi „magyarizmusokkal” teli latin nyelvére, magyar közmondás-idézeteire.) A Theiner-féle kiadás bírálatában már általánosabb szempontot is felvet: „A horvátok újabb időben a körülmények hatalma és mondjuk ki – túllengedékenységünk [!] folytán oly függetlenséget vívtak ki Magyarországtól, minőre régen vágytak, de minővel – az ausztriai korszak egy-két rövid időszakát kivéve, még eddig soha nem bírtak. Aspirációik azonban nem elégszenek meg a jelennel. Függetlenséget keresnek ők a múltban is, és hogy azt kimutathassák: csodálatos módra össze-vissza kavarják Dalmatia, Horvátország és Tótország és a volt magyar Dráván túli részek történeteit. [...] Ha a történelemben keresztül akarnák vinni a separatiót, mint sikerült keresztül vinniök a politicában, le kellene mondaniuk egyáltalában történelmükről [ti. a magyar történelemről – B. S.], s akkor a jelen gyűjtemény se jelenhetett volna meg, talán néhány csekély érdekű, nem is Horvátországra vonatkozó raguzai adatnak kivételével.” PAULER 1876a: 570–571. Jó példa ez arra, miként szivárog át a történészek közötti vita terepére a kiegyezés utáni évek politikai elégedetlensége: a horvátok úgy érezték, túl keveset kaptak, a magyarok pedig, hogy túl sokat adtak az 1868-as kiegyezés során.

¹⁰ PAULER 1876 1: 188–192. A mű korrekt tartalmi ismertetését kivonatolja nagyon röviden (egy bekezdésben): Šišić 2008: 54.

fordítására, ezért úgy vélte, az országbíró a szerzője, de Nádasdyra jellemzőbbnek látta az *Oratio az ország négy rendjéhez* című röpiratot, ezért ezt tárgyalta bővebben – mindkettőt az 1668-as év történeténél.¹¹

R. Várkonyi professzor asszony viszont a magyar politikai kultúra döntően új fejezeteként jellemezte az *Elmélkedést*, amely a vallási tolerancia gondolata mellett megnyitja a közép-európai népek (horvátok, morvák, csehek, szerbek, románok) szövetségének horizontját, ilyen módon a kereskedelmi, gazdasági és politikai integrációs elképzeléseket Bécs vezetése nélkül és a politikai autonómiák új rendszerében képzelel el. Az 1970-es és '80-as években több mint időszerű volt a szovjet szövetségi rendszeren belüli autonómiák tágítása, és a szomszédos népekkel való együttműködés, ennek előképeként is szolgálhatott az *Elmélkedés*. A történész ki ugyan nem mondta, hogy Zrínyi Miklós lett volna a programirat szerzője, de erősen sugallja, hogy az ő politikai nézetei jelentek meg benne. Szerinte az *Elmélkedés* ebben az interpretációban talán Zrínyi utolsó heteinek, hónapjainak gondolatait, politikai tervcsírait őrzi.¹² (Várkonyi Ágnes találó kifejezéssel, a kora újkori magyar történelem „fekete dobozának” nevezte a vasvári békekötéstől Zrínyi Miklós haláláig eltelt hozzávetőleg száz napot.)

Az új értelmezés koordinátái azonban nem voltak túl szilárdak, egyéb adatok nem erősítették meg, hogy az *Elmélkedés*ben valóban Zrínyi Miklós politikai öröksége fogalmazódott volna meg. Újabb publikálása¹³ után el is halkult a vita körülötte. Talán azért, mert ott, ahol Várkonyi Ágnes értelmezése csupán a „pro” érveket idézte (például a szomszéd népekkel való szövetkezés előnyeiről), maga az irat világosan és nagyon meggyőzően felsorolja a „kontra” érveket is, például a szomszédokat magyar részről ért politikai sérelmek orvosolhatatlanságát. Az érvek végül szinte kioltják egymást, s az *Elmélkedés* logikája arra a következtetésre indítja az olvasót: majdhogynem lehetetlen a „romlott állapotból” való szabadulás. Horvát szakmai körökben az *Elmélkedés* – holott első publikációja nyilvánvalóan a horvát-magyar kiegyezésre volt időzítve – szintén nem keltett figyelmet; legalábbis eddig így tudtuk. A következőkben az irat tartalmi ismertetése mellett azt is szeretném megmutatni, hogy a magyar *Elmélkedés* – legalább egy rövidebb,

¹¹ PAULER 1876 1: 183–188. Paulernek tűnt fel, hogy a bécsi per jogászai, noha ismerték az iratot, de az országbírókat csak az *Oratio* kapcsán fogták vallatóra. Ez a körülmény az *Elmélkedést* illetően éppen az ő szerzősége ellen szólna: NAGY 2003: 138. – Pauler jelzetet nem ad; az írás mai jelzete: Bécs, Haus-, Hof- und Staatsarchiv, Ungarische Akten Specialia Fasc. 312. Konv. A. Nadasdysche Aufsätze fol. 109–161; címe: *Hailsambe iratErinnerung, wie dem untergebende Stand des Königreichs Ungarn zu helfen were.*

¹² A fentiekről a legfontosabb írása: R. VÁRKONYI 2000a.

¹³ BENE-SZABÓ 2000.

Horvátországra vonatkozó részletét tekintve – mégis nagyon ismertté vált Horvátországban, sőt, a szélesebb horvát közvéleményt is jelentősen befolyásolta.

Az irat terjedelme 80 ezer karakter, azaz körülbelül két szerzői ív. Hosszabb, több információt tartalmazó címe a Rákóczi-szabadságharc idején született, amikor 1705-ben Ráday Pál, a fejedelem kultúrpolitikájának irányítója, egyéb, fontosnak ítélt korábbi szövegekkel (mint például Zrínyi Miklós *Az török áfium ellen való orvosság* című röpiratával) együtt ezt is ki akarta adni. Nem tudjuk, a szándék megvalósult-e, mert nyomtatott példány nem maradt fenn a kiadásból, de a nyomtatás alapjául szolgáló kézirat igen, méghozzá a Ráday-levéltárban, amelynek hosszú címváltozata több ponton utal a keletkezés idejére.¹⁴ A családi emlékezet ugyanabba az irányba mutat, mint az irat tartalma: az *Elmélkedés* az 1665-ös év terméke, ugyanis a megemlített három „tanácskozó” csak ekkor volt utoljára együtt életben, ez lehet a *terminus ante quem*. (Wesselényi nádor csak 1667 márciusában, Lippay érsek viszont már 1666 januárjában meghalt). A *terminus post quem*et illetően: Zrínyi Péter 1665 januárjában kapja meg horvát báni kinevezését, ezért ennél korábban tehát az *Elmélkedés* sem keletkezhetett. Hatása azonban világosan érezhető benne. A szöveg szerkezetileg Zrínyi Miklós röpiratával, *A török áfium ellen való orvossággal* mutatja a legközelebbi rokonságot. A szerző a retorikus bevezetőben a vaskvári béke után kialakult sanyarú helyzetet, és kialakulásának okait ismerteti, majd rátér a megoldási lehetőségek taglalására. Sorra veszi a közelebbi és távolabbi nemzetekkel kötendő esetleges szövetkezés esélyeit, alapos elemzés keretében felsorolja a szóba jöhető pro és kontra érveket, végül az összefogásra biztat, hiszen a nemzet csak maga magát segítheti eredményesen, s csak ilyen hozzáállás után számíthat külső segítségre.

Az irat a belső egyenlenséget ítéli el a legkeményebb szavakkal, s egyúttal leleplezi az ezeket különféle „praktikákkal” szító bécsi udvar mesterkedéseit. A német nem engedi harcolni a magyart, de maga sem védi az ország határait. A seregek vezetését idegenekre bízta, a tisztségeket idegeneknek osztogatja,

¹⁴ *Az igaz magyar hazafiságú néhai jóemlékezetű méltóságos Wesselényi Ferenc, magyarországi palatinus, s hasonló szívű s hazáját igazán szerető néhai esztergomi érsek Lippai György s különnevű, néha méltóságos gr. Nádasdy Ferenc judex curiae és néhai gróf Zrínyi Péter horvátországi bán egyenlő értelemmel Hazájok nyomorult sorság busakodó szívből lött, és azok kedvéért, kikben valamely az igaz magyarságnak lengedez, írásban feltölt Elmélkedési, melyet méltóságos fejedelem felső vadász Rákoczy Ferencz örök emlékezetül nyomtatott ki Lőcsén 1705-ben.* – A kiadvány alapját képező kézirat ma: MTA Könyvtár Kézirattára, Ms 10.365. A ma ismert további kéziratok: Országos Széchényi Könyvtár Kézirattára, Fol. Hung. 1118, 22r-55v; Budapesti Egyetemi Könyvtár Kézirattára, Kapri-nay-gyűjtemény A, XXXIII.

sőt, „*nem utolsó mestersége vagyon abban is*”, hogy igyekszik külföldön rossz hírünket kelteni. A megoldási javaslatok a következők:

Három utat találok magunk segítségére. Első: az ország gyűlésében megegyezett értelemmel való erős végezések által. Második: fegyver által való kényszerítéssel. Harmadik: más idegen nemzetekkel való szövetséggel (BENE-SZABÓ 2003: 453).

Az irat mindhárom lehetőséget gondosan mérlegelve körüljárja. Az elsőt nemcsak azért veti el, mert a bécsi vezetés úgyis manipulálná – főként a vallási ellentétekre építve – a vitát, a határozatokat pedig elszabotálná, hanem azért is, mert a „szomszédok” képviselői (s itt csakis a horvátokra gondolhat a szerző) „*abból csak gyűlölködésre vennének alkalmat*”. A második lehetőséget hosszan tárgyalja, de szintén elveti, reménytelennek ítélvén a fegyelmetlen nemesi haderőre támaszkodva felkelést szervezni. A harmadik út, az „idegen nemzetekkel” való együttműködés elemzése szintén nagy teret kap. A nyugat vezető hatalmai közül a franciákkal foglalkozik a legtöbbet – ám a szövetségekötés mellett szóló tíz érvet messze felülmúlja az ellene szóló öt érv ereje. A szerző tisztaban van vele, hogy a franciák – noha az utolsó magyarig harcolnának érdekeik védelmében a vetélytárs nagyhatalommal, a Habsburgokkal –, csak addig a pillanatig támogatnak ilyen távoli háborúkat, ameddig közvetlen érdekeik azt diktálják:

Az francia igen hamar változó nemzetség, könnyen elállana, kevés maga állandóbb hasznáért ki (az mint az Históriaik is megmutatják) soha confoederatusival állandó nem volt. Annak okaért miért kellessék az nemzetén kapni, ki látszik csak ezekből is (BENE-SZABÓ 2003: 476).

De a realisabb opciók sem kecsegtetnek több reménnyel. A szerző szerint mind a töröknek való behódolás, mind a Habsburg monarchiába (örökös királyságként) való betagozódás egyaránt elviselhetetlen következményekkel járhat. (Az előbbi esetben a magyarok „*rác forma kereskedőkké*” válnának, az utóbbiban az ország, elveszítvén közjogi kiváltságait, az örökös osztrák tartományok szintjére süllyedne.) Az egyetlen plauzibilis lehetőség nem véletlenül kerül az *Elmélkedés* végére: a német birodalmi orientáció az egyetlen, ami nem kap ellenrétet. A következőt olvassuk róla:

Volna hátra az impériumi segítség, kiben nemcsak minden keresztény királyságok már bekapcsolva vannak, az mi igyekezet fogyott hazánkot

kivéve; kivel való kötelesség látattnék lehetségessebbnek, állandóssobnak, hasznossobnak. De ennek el kezdése, folyássa, végezése (melyhez nagy egyesség, nagyob titok, legnagyobb szorgalmatosság kívántatnék, s hamarság az végezések végben vitelére) sok, a többi nemzetekkel való kötelességeket is magában foglal (BENE-SZABÓ 2003: 476).

A műfaj kérdésében elfogadhatónak tartom ugyan Várkonyi Ágnes definícióját („politikai programirat”, „politikai programtervezet”), de némi módosítással. Az *Elmélkedés* eredetileg tanácsadó, „tanácskozó” irat (*consultatio*, a korabeli magyar nyelven: „tanácslás”, retorikailag *deliberativum genus*),¹⁵ amely talán a címben említett főurak találkozájára készült. A szöveg adhortatív, a politikai közösséghez közvetlenül forduló helyeiből ugyanakkor nyilvánvalóan kiderül, hogy szándékos, publicisztikai célú kiszivároztatásra, terjesztésre is szánták.¹⁶

A lehetséges és a lehetetlen dilemmáját illetően tehát: minden megoldás lehetetlen. Azaz majdnem minden. Az irat apokaliptikus retorikájában a német birodalom államaival való szövetségkeresés tűnik az egyetlen útnak, ami nem vezet gyorsan és automatikusan a teljes pusztuláshoz. Éppen ez a momentum adhatja a kulcsot a szerzőség eldöntéséhez. Ennek kapcsán került elő a kurrens magyar történetírásban ismét a kérdés. Tusor Péter szerint Magyarországnak (és Horvátországnak) a „Birodalomba” való betagozódása, választófejedelemséggé válása (esetleg ennek egy enyhébb változata, ahol az országnak ugyan szavazati joga lenne a császárt választó német birodalmi gyűlésben, ám közben megőrizné régi, nagy szabadságot biztosító kiváltságait): Nádasdy Ferenc szerzősége mellett szóló érv. Én ezzel nem egészen értek egyet. Nádasdy Ferenc 1665 tavaszán Rómába utazott, s bár tárgyalásairól semmit sem tudunk, azt igen, hogy a legmagasabb kúriai körökkel állt kapcsolatban,¹⁷ tehát ha Magyarország birodalmi „betagozódásáról” gondolkozott volna, az mindenképpen valamely valláspolitikai törekvéssel (a katolikusok térnyerésével) lehetett összefüg-

¹⁵ A műfajról lásd TARNAI 1986.

¹⁶ Egy példa a sok közül: „Tudta azt mindenkor az német: katonább az magyar nálánál, s azért vetette le véle nyakából sok hamis mesterséggel fegyverét. Másik pedig azért, hogy a dicsőségnek pálmáját ez világ előtt el ne nyerje ellene. Ha azért régi igaz magyar anyád szopott teje után természeteden öntetett bátor szívedet, vitéz eleidtől maradott, már régtől fogva szögen függő pajzsodat, fegyveredet előveszed, s abba öltözől: hidd el édes magyarom nemcsak ez világ előtt léssen még vitézi híred neved. Sőt rossz szomszédoknak kevély, de puha, s fényes palotákhoz szokott pompáját Istened, s kardod lábad alá hódítja neked is.” (BENE-SZABÓ 2003: 457)

¹⁷ VISKOLCZ 2011; TUSOR 2022: 63.

gésben – márpedig az *Elmélkedés* nagyon erősen hangsúlyozza, hogy a vallási szempontokat a Habsburg vezetés politikai manipulációra használja, ezért azok alapján nem tanácsos eljárniuk a szervezkedőknek.¹⁸ Másfelől pedig: igaz, hogy Nádasdy maga már felvetette Rákóczi Györgynek ezt a lehetőséget Erdéllyel kapcsolatban – ám már akkor is kérdéses volt az ötlet realitása. (Ugyan kikkel szavazott volna együtt egy protestáns erdélyi választófejedeleme a birodalmi gyűlésben? A jezsuita befolyás alatt álló Habsburg párttal?)

Az érdekek tehát csak részben estek egybe, úgy is fogalmazhatnánk: volt közös pontjuk, pontosan annyi, amennyit az *Elmélkedés* nagyon általános megfogalmazása kirajzol. Magam ebben nem Nádasdy Ferenc karakteres politikájának érvényesülését látom, inkább egyfajta kompromisszumos javaslatot, amely minden, a címben említett „tanácskozó” főúrnak megfelelt, s amelyről a szélesebb nemesi közvéleményt is meg kívánta győzni az irat szerzője. Az utóbbi időben éppen Tusor Péter kutatásai támasztották alá, hogy Lippay érsek a vasvári béke ellen úgy próbált volna fellépni, hogy azon német uralkodók előtt hangsúlyozta a bécsi udvar áruló békekötését, akik segélycsapatokat küldtek Magyarországra a török elleni harcokba: hiszen nemcsak a magyar rendeket, őket is megtévesztette és „átverte” Lipót császár!¹⁹ (Nem véletlen, hogy ő volt az első, aki elkezdte terjeszteni a bécsi merénylet gyanúját Zrínyi Miklós haláláról.)²⁰ Így tehát az az általánosság, ami a birodalmi tájékozódásra utal, a címben említett főurak közül mindenkinek megfelelt, és mindenki a maga szándékai szerint értelmezte. A magam részéről úgy gondolom, hogy az *Elmélkedést* nem ők írták. Az a személy viszont, aki írta, az az ő nevükkel is ezt a konszenzust hangsúlyozta, és kívánta egy szélesebb réteg, a nemesi társadalom „interessatus” (vagyis a szervezkedésbe beavatott, abban érdekelt) csoportjainak körében népszerűsíteni. A pro- és kontra érvelés dialektikája jogi képzettségű szerző felé mutat. Ezek a koordináták elég nagy valószínűséggel egy adott személynél találkoznak: a néhai Zrínyi Miklós

¹⁸ BENE-SZABÓ 2003: 456.

¹⁹ Lippay erős érzelmeiről és érdekelttségéről, azonosulásáról Zrínyi Miklós álláspontjával, teljes kontextust adva: TUSOR 2021a. Az érsek Wesselényi nádorhoz írott leveleiről szintén ő állapítja meg: az „*Elmélkedések jó pár gondolatának korábbi megfogalmazása, gondolati genezise megfigyelhető*”. TUSOR 2015: XLVI.

²⁰ Giovanni Sagredo 1665. május 2-i, a több éves bécsi küldetését összefoglaló jelentésében céloz erre: a nagykancellár (ti. Lippay) szerint Zrínyi halála „*meg volt szervezve*” (*fu concertata*) – éppen ezt a hírt igyekszik maga cáfolni, mondván, hogy baleset történt: FIEDLER 1867: 109. Sagredo első jelentése, amelyben Lippayra hivatkozik a halálesettel kapcsolatban: Venezia, Archivio di Stato, Dispacci al Senato, filza 125, 314r–315r (1664. november 30).

legfőbb, legközelebbi politikai bizalmasánál és tanácsadójánál, Vitnyédy István-nál. Ma is úgy vélem, ő a legvalószínűbb szerző.²¹ A soproni lutheránus jogász a kor egyik nagy formátumú, a vallási kérdésről higgadtan gondolkozó politikusa volt, akinek államelméleti műveltsége, fennmaradt könyvtárjegyzéke tanúsága szerint nemhogy vetekedett a Zrínyiével, hanem bizonyos tekintetben meg is haladta azt.²² E könyvjegyzék egyik – azóta sem tisztázott provenienciájú – tételle: „Magyarországnak állapotjáról tanácslás”.²³ Nagy a gyanúm, hogy a címvariáns mögött az *Elmélkedés* egyik másolati, vagy esetleg eredeti példánya húzódott meg. (Természetesen ez is csak javaslat, nem szól mellette közvetlen bizonyíték.)

Végül kitérnék az *Elmélkedés* horvátországi ismertségére. A nagy forráskiadásokba nem került be, viszont egy részletét, s éppen a Horvátországra vonatkozót, idézi Tadija Smičiklas nagy történeti összefoglalása, a *Poviest Hrvata* 5. kötete (1873). Ez még közvetlenül a Nádasdy szerzősége mellett voksoló Pauler összefoglalásának megjelenése előtt, viszont a magyar nyelvű *Elmélkedés* publikációja után látott napvilágot:

Nézd Horvátországot, hogyan ragadták el szabadságait minden oldalról. Egy lovag ül Varasdon, egy másik Károlyvárosban, két német tábornok, és az egész határvidéken minden tiszt német, míg az ország egyik részére Stájerország, a másikra Krajna igényt tart. Emlékezz szabadságjogaira, amikor 1649-ben egy szomorú és gyászos ének, mint Jeremiás próféta siralma, érkezett a parlamentbe, hogy soha ezelőtt nem volt ilyen, és a mai napig sincs segítség. Hogyan tiporják el az Itáliával folytatott kereskedelem szabadságát, és hogyan tiporják el vele együtt az országot? Amit a török meghagyott Dalmáciából, azt a taljánnak engedik át, mintha őket illetné. Isten, irgalmazz keresztény népednek keserű szerencsétlenségében! (SMIČIKLAS 1879: 176)²⁴

²¹ A lehetőséget már Pauler felvetette: PAULER 1868. Szintén erre hoz érveket: NAGY 2003: 141–142. Részletes argumentáció: BENE–SZABÓ 2000: 442–443.

²² GRÜLL 1994: 303–317.

²³ GRÜLL 1994: 308.

²⁴ „Gledajte Hrvatsku, kako su joj slobode oštípali sa svih strana. Jedan vitez sjedi u Varaždinu, a drugi u Karlovcu, dva njemačka generala, a na krajini sve njemački oficiri, pak jedan dio zemlje otimlje za sebe Štajerska, a drugi Kranjska. Spomenite se sloboda njenih od god. 1649. Tužna i žalostna pjesma poput lamentacija Jeremije proroka dolazila u sabor, da takove jošte nije bilo, a pomoći jošte do danas neima. Kako se gazi sloboda trgovine s Italijom i kako s time pogazila zemlja? Što je od Turaka ostalo Dalmaciji, to se prepušta Talijanom, kao da je njihovo. Smiluj se bože u gorkoj nesreći svomu kršćanskom u puku!”

Sok horvát számára ma is ismerős szöveg, de nyilván nem azért, mert túl sokan olvasnák ma Smičiklas kiváló művét. Hanem azért, mert a részlet, némileg átdolgozva, áthangszerelve bekerült Eugen Kumičić regényébe, az *Urota zrinjsko-frankopanskába* (*A Zrínyi-Frangepán összeesküvés*, 1893). A bakari gyűlésen Jurica Frankulin olvassa fel „a horvát népnek ama kiáltványát” (onaj proglas na hrvatski narod), amiről „azt beszélük, hogy Katalin úrnő [ti. Frangepán Katalin, Zrínyi Péter felesége – B. S.] írta”:

Horvát nép, az egyik bécsi tábornok Karlócán, a másik Varasdon állomásozik; német tisztek árasztották el határaitokat és szakítják százfelé Horvátországot. Emberek, emlékezzetek a régi szabadságokra! Gondolj arra, mik voltak egykor bánjaid! Régóta hallani gyűléseiden, ó horvát nép, szomorú, szálnalmas jajveszékelésedet, melyek Jeremiás próféta siralmait idézik, és mind a mai napig sehonnan nincs segítség! De miért vársz, ó nép, mások segítségére? Ne bízz másokban! Soha ne bízz! Szedd össze magadat, így lesz csak erős és szabad! Ki segít a népen, ha saját fiai is árulják? Ebben a szörnyű bajban, irgalmaz, Istenem, népednek, amely évszázadok óta vérét ontotta a beléd vetett szent hitéért! (Kumičić 1968: 59)²⁵

Arról sokat írt a korábbi szakirodalom, hogy Kumičić bőven felhasználta a nem sokkal korábban publikált történeti forrásokat és feldolgozásokat az összeesküvésről.²⁶ Ezt a részt nyilván Smičiklastól emelte át és alkalmazta saját céljaira, Frangepán Katalinnak tulajdonítva a szerzőséget. Az is érthető, hogy amikor Smičiklas fiatal tanítványa, Josip Bösendorfer bővített forrásanyaggal 1898-ban összefoglalta az összeesküvés történetét, akkor az újabb magyar szakirodalom, Pauler Gyula monográfiája alapján, már Nádasdynak attribuíta a szöveget („*Smjer pisanja vidjet čemo najbolje iz spisa umnoga muža, vrhovnoga suca Frana Nadasdyja...*” [BÖSENDORFER 1898: 9]). Viszont továbbra sem tudom, honnan

²⁵ „Narode hrvatski, jedan ti se bečki general koči u tvojem gradu Karlovcu, drugi u Varaždinu; njemački časnici poplavili su ti Krajinu i na sve strane trgaju Hrvatsku. Narode, spomeni se stare slobode! Pomisli što su jednom bili tvoji banovi! Već dugo čuju se, hrvatski narode, u tvojim saborima tužne prežalosne jadikovke poput plaća Jeremije proroka, a do danas nema niotkud pomoći! Što, narode, ti čekaš na tuđu pomoć? Nemoj se uzdati u druge! Nemoj! Budi složan: bit ćeš jak i slobodan! Tko da pomogne narodu dok ga izdavaju njegovi vlastiti sinovi? U ovoj groznoj nevolji smiluj se, Bože, svojemu narodu koji stoljećima proljeva za svetu tvoju vjeru svoju krv!”

²⁶ ŠIDAK 1972.

vette maga Smičiklas a forrást. Az általa idézett részlet ugyanis csak részben esik egybe a magyar szöveggel. Ám nem esik pontosan egybe a német fordítással sem, ami pedig híven adja vissza a magyart. Smičiklasról köztudott, maga írja meg műve előszavában, hogy a kiadó kérésére mondott le az apparátus közléséről, ami duplájára növelte volna a terjedelmet. A korabeli történetírói gyakorlatba teljesen beleillik, hogy ha nem jelöl meg konkrét forrást (márpedig ő itt hangsúlyosan eltekint ettől, így vezetve be idézetét: „*govorilo se i pisalo*”), akkor az *oratio ficta* műfaji hagyománya szerint saját maga összegzi az általa ismert források állításait. Annál is inkább így járhatott el, ha ismerte az *Elmélkedés* közlését kísérő magyar sajtóvitát, a szerzőség körüli bizonytalanságokat.

A közlés formája már szokatlan voltával is felhívta magára a figyelmet. Ráday László gróf, ismert ellenzéki képviselő találta meg az iratot a családi levéltárban, amely folytatásokban, a tárca rovatban jelent meg a népszerű író, Jókai Mór által szerkesztett *A Hon* című politikai napilapban 1868. szeptemberében, vagyis közvetlenül a kiegyezési törvény rögzítése és országgyűlési jóváhagyása utáni időszakban.²⁷ A megjelenés tehát akár politikai akciónak is tekinthető, az eleve kiegyezésellenes magyar ellenzék mintegy ezzel is figyelmeztetni akart arra, hogy az Ausztriával való megegyezés hibás döntés volt: az *Elmélkedés* érvei e „némettel” való szövetkezés hátrányairól két évszázad távolából is meggyőzőnek hangzottak. Tadija Smičiklas nem volt tagja az áprilistól júniusig Pesten tárgyaló horvát delegációnak (*regnicularis deputatio*), de a horvát közvélemény politizáló részével együtt ő is kiemelt figyelemmel kísérhette a budapesti híreket, s ez a figyelem még 1868 nyarának végén is tartott. Szinte bizonyos, hogy nem került el a figyelmét egy olyan sajtóvita, amely éppenséggel egy történelmi témával kapcsolatban robbant ki. A magyar kormánypárti sajtóban már a tárcasorozat megjelenése alatt publicisztikai támadás indult Ráday László ellen, amelyben hitelteleníteni akarták felkészültségét, kipécézték téves következtetéseit (a szerzőséget és a keletkezés időpontját illetően). Asbóth János a *Pesti Napló*ban két cikkben is visszatért a vitára,²⁸ és a kronológiai helyesbítést arra használta fel, hogy a magyar ellenzék általános tájékozatlanságát, destruktív módon polemizáló hajlamát pellengérezze ki. Ráday gróf eleinte úgy vélte, az irat II. Rákóczi Ferenc idején keletkezett, Asbóth azonban bebizonyította, hogy csak 1664 és 1671 között írhatták, majd személyes támadásba fordult: „*szabadjon itt minden pártszenvedély és tekintet nélkül akár jobbra, akár balra, kifejezést*

²⁷ Az 1868. évi XXX. törvényt június 25-én fogadta el a magyar országgyűlés.

²⁸ ASBÓTH 1868; ASBÓTH 1868a.

adni afeletti megdöbbenésünknek, hogy az országos képviselőház tagja lehet valaki, ki az ország múltjában ily kevésbé járatos”.²⁹

A vitában Ráday sem maradt adós a személyeskedő megjegyzésekkel, de fontosabb politikai állásfoglalása (hiszen ennek alátámasztására közölte magát az iratot is): *„megengedem én, hogy e munka eszméi már a 64 és 71 közötti időszakban is le voltak töredékekben írva, mert hiszen hazánk gyászos történetén egész a mai napig mint fekete fonal, keresztül húzódik az alkotmány sértések sora...”* Ezt az érvet akár Ante Starčević is leírhatta volna – Ráday érvelése teljességgel beleillik a horvát jogpárti logikába és retorikába.³⁰ A keletkezést illető kronológiai vita fő hivatkozási pontja éppen a horvát sérelmeket kiemelő részlet volt, ezt mind Asbóth János idézi, mind pedig a vitába más újságok hasábjain bekapcsolódó két történész, Szilágyi Sándor³¹ és Pauler Gyula is. Különösen Pauler szentel nagy figyelmet a Horvátországot illető panaszoknak, és tovább javítja a vitatott dátumot: a horvát sérelmeket 1649-től keltezi (szerinte ez a momentum *„szintén Zrinyire mutat, ki 1649-ben vévén át a bánságot, ezen időnek szenvedéseit legjobban ismerte”*).³²

Mindez (Jeremiás siralmainak és a horvát politikai sérelmeknek együtt emlegetése a kiegyezés évének sajtójában) bőven elegendő lehetett, hogy egy horvát történész érdeklődését felkeltse. Smičiklas ugyanakkor, amennyiben figyelemmel kísért a vitát, nyilván tudott az irat bizonytalan státusáról, vitatott keletkezési körülményeiről – mindez pedig kielégítően magyarázza, miért alkalmazza az *oratio ficta* figuráját, s miért használja a forrást pusztán a közhangulat (retorikailag a „rumores”) jellemzésére. Kumičić a sajtóvitát nem valószínű, hogy ismerte. Smičiklas művéből azonban jó érzékkel választotta ki az *Elmélkedés*ből idézett részt, és tette munkájának egyik kulcsfontosságú mozzanatává.³³ Kitűnően érzett rá arra is, mennyire egybevág a jogpárti érveléssel

²⁹ ASBÓTH 1868a. Az *ad hominem* érvet Asbóth kiterjeszti a teljes ellenzékre: *„... a mi ellenzékünk könnyű: könnyű már csak azért is, mert egyszerűen a negatióra szorítkozik, mivel mögötte – kevés kivétellel – nem áll egyéb, mint ellenzéki viselkedés és népszerűségi vágy; könnyűnek kell lennie végre, mert lehet benne bizonyos tekintélyre vergődni olyanoknak, is, kik hazánk viszonyait annyira sem ismerik, mint amennyire a középiskolákban is tanítják”* (Uo.)

³⁰ Starčević regényének jogpárti propaganda-jellegéről egybehangzó a szakirodalom véleménye; ŠICEL 1971; ŠICEL 1991; NEMEC 2007.

³¹ *„Mindjárt az elején a horvát ügyeket vizsgálja. Ez Zrinyi Péter korában történt, mert mi indok lehetett erre Rákóczy Ferenc korában, ki Horvátországot számításába nem vette be? (Itt a közlésben sajtóhiba van, 1679–1659 helyett.)”* SZILÁGYI 1868.

³² PAULER 1868: 585.

³³ A sajtó alá rendező Višnja BARAC is éppen ezt a részletet emeli ki és idézi, Kumičić válogatott műveinek előszavában: KUMIČIĆ 1986: 22.

az idézett részlet hangvétele – főként eredeti kontextusából kiszakítva. Nem véletlen, hogy regénye a jogpárti történet szemlélet egyik legfontosabb ideológiai építőeleme lett: joggal ajánlotta a szerző „a Haza Atyjának, Ante Starčević doktornak”. Ez a történet szemlélet pedig – jóllehet, sok esetben vitázik a magyarokkal, hiszen ők is az elnyomó hatalmak sorába tartoznak – strukturális szempontból (a sérelmi politizálás történelmi alátámasztására használt történeti érveket tekintve) a legtöbb párhuzamot a Thaly Kálmán-féle későromantikus történet szemlélettel mutatja; mintha csak annak modernizált változata volna. A „választott nemzet” teológiai koncepciójának laicizált változata, a függetlenség hőseinek szinte vallásos kultusza, az ellenségkép kidolgozásának részletessége és központi szerepe a saját politikai ideológiában – számtalan ponton mutatkozik analógia. A későbbi horvát historiográfia képviselőit mindig jobban érdekelték a báni hatalmat támogató kormánypárti „magyarónok”, s kevésbé foglalkoztatta őket a horvát és a magyarországi ellenzéki elitek közötti hasonlóság. Thaly Kálmánnak döntő szerepe volt abban, hogy 1906-ban ünnepélyesen Magyarországra szállították Rodostóból Rákóczi Ferenc és száműzött társai hamvait, és Kassán ünnepélyesen eltemették őket.³⁴ Eugen Kumičić nem érte meg az alkalmat, amikor 1919-ben Bécsújhelyről hazahozták és ünnepélyesen eltemették Zágrábban Zrínyi Pétert és Frangepán Ferencet,³⁵ de kétségtelen tény, hogy ez az akció a jogpárti politizálás nagy sikere volt,³⁶ és a közvéleményt az ő regénye készítette fel arra, hogy az újratemetésben a nemzeti politika be-

³⁴ Részletesen lásd a szerkesztők *Bevezetését*, in HALÁSZ–KATONA–ÓLMOSI 2004: 3–36; újabban pedig: KINCSES 2020.

³⁵ MIJATOVIĆ 1999: 136–143.

³⁶ A mártírok bécsújhelyi kultuszáról, az évtizedeken át zajló zárandoklatokról részletesen beszámoló, majd a hamvak hazaszállítását is kezdeményező Velimir Deželić külön is kiemeli kapcsolatát a jogpárti vezetőkkel, hivatkozik Kumičićhez írott leveleire: DEŽELIĆ 2008: 249. Érdekes pontja a történetnek, hogy a bécsújhelyi kultusz kialakulásának már a kezdetén komoly szerepe volt annak, hogy a horvát hazafiak megtudták: Budapest polgármestere kezdeményezi a maradványok Magyarországra szállítását, a Rákóczi-hamvak újratemetésének mintájára: *uo.*, 247–248. A vetélkedés ekkor már egy ideje zajlott a mártírok maradványaiért. A bécsi horvát ifjúság megemlékezéseivel párhuzamosan – melyekről Deželić tanulmánya részletesen beszámol – a bécsi magyar ifjúsági egyesület is látványos megemlékezést szervezett, már a kivégzések 200. évfordulóján: THALY 1871: 362–363. A folyamat egy évtizedekkel későbbi pontján Deželić a magyar sajtót is tudósította a fejleményekről: DEŽELIĆ 1907. (Ez utóbbi kérdés éppen akkor kapott nagy teret, amikor pattanásig feszült a horvát-magyar viszony, és a magyarországi árúk horvát bojkottjának, a horvát-magyar kiegyezés elkerülhetetlen revíziójának egész lapszámot szentelt a *Budapesti Hírlap* – az újratemetés illeszkedése ebbe a kontextusba további kutatásokra érdemes téma.)

teljesülését lássa.³⁷ Egyik nagy ünnep sem alapozott meg hosszú távú sikereket a két nemzet számára a 20. század elkövetkező évtizedeiben. (Kivéve talán, hogy a célt a horvát újratemetők szerencsésebben választották meg: Zágráb ma is Horvátországban van.) Abban, hogy ennek okait tisztábban lássuk – hogy azt a bizonyos *másik* politikai kultúrát is közös örökségünknek ismerjük fel, amelyet R. Várkonyi az *Elmélkedés* segítségével mutatott be – sokat segítené, ha elkészülne a dokumentum horvát fordítása és modern kiadása.

Irodalom

- ASBÓTH JÁNOS 1868. Irodalom. *Pesti Napló*. 1868. szeptember 6: 4.
- ASBÓTH JÁNOS 1868a. Még egyszer a „Ráday-ügy”. *Pesti Napló*. 1868. szeptember 13: 2.
- BAGIĆ, KREŠIMIR (ur.) 2007. *Jezik književnosti i književni ideologemi*. Zagreb: Zagrebačka slavistička škola.
- BENCZÉDI László 1974. A Wesselényi-féle rendi szervezkedés kibontakozása 1666–1668. *Történelmi Szemle*. 17: 596–630.
- BENE SÁNDOR 1995. Zrínyi, Frangepán, Nádasdy. A Wesselényi-összeesküvés perei. *Rubicon: Történelmi Magazin*. 6 (6–7): 16–21.
- BENE, SÁNDOR 2006. Acta Pacis – Peace with the Muslims: Luigi Ferdinando Marsili’s Plan for the Publication of the Documents of the Karlowitz Peace Treaty. *Camoenae Hungaricae*. 3: 113–146.
- BENE, SÁNDOR 2023. Promišljanja o nemogućemu. Nacrt političkog programa „urote” iz 1665. *Rad Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti: Razred za društvene znanosti*. 57: 33–57.
- BENE SÁNDOR – SZABÓ SÁNDOR 2000. Oktatás jó elmélkedésre. *Hadtörténelmi Közlemények*. 113: 437–476
- BÓDVAI ANDRÁS (szerk.) 2020. *Rákóczi emlékkönyv*. Budaörs: V4 Együttműködés Kulturális és Közéleti Egyesület.
- BÖSENDORFER, JOSIP 1898. *Zavjera Petra Šubića-Zrinskoga, bana hrvatskoga, 1664–1671*. Zagreb: Dionička tiskara.
- DEŽELIĆ, VELIMIR 2008. Grobovi u tuđini. In: KOSTELIĆ, ANTE (ur.). *Poslednji Zrinski i Frankopani [1908]*. (Biblioteka reprinti 4.) Zagreb: Stih. 241–255.
- DEŽELIĆ, VELIMIR 1907. Zrínyi és Frangepán hamvai. *Budapesti Hírlap*. 177 (július 26): 8–9.

³⁷ A Kumičić-féle *Urota* hatásáról lásd ŠEGVIĆ–HRANILOVIĆ–ILEŠIĆ 2008: 276–278.

- IMRE MIHÁLY – FAZAKAS GERGELY – SZÁRAZ ORSOLYA 2011. (szerk.): *Eruditio, virtus et constantia: Tanulmányok a 70 éves Bitskey István tiszteletére*. Debrecen: Debreceni Egyetemi Kiadó.
- FIEDLER, JOSEPH (hg.) 1867. *Die Relationen der Botschafter Venedigs über Deutschland un Österreich in Siebzehnten Jahrhundert*. (Fontes rerum Austriacarum. Diplomataria et acta 27.) Wien: Kaiserlih-königlichen Hof- und Staatsdruckerei, 1–2.
- GERGELY JENŐ 2000. (Főszerk.) *A hosszú tizenkilencedik és a rövid huszadik század. Tanulmányok Pölöskei Ferenc köszöntésére*. Budapest: ELTE.
- GRÜLL, TIBOR 1994. (Hg.) *Lesestoffe in Westungarn*. Vol. 1, *Sopron (Ödenburg), 1535–1721*. (Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez, 18/1.) Szeged: Scriptum.
- GUALDO PRIORATO, GALEAZZO 1676. *Continuatione dell’ historia di Leopoldo Cesare, nella quale si descriue la ribellione d’Ungheria, e quanto e successo dal principio della congiura sino all’ anno 1676*. Vienna: Helena Thurnmeyerin.
- HALÁSZ HAJNAL – KATONA CSABA – ÓLMOSI ZOLTÁN 2004. (vál., szerk., jegyz.). *Dokumentumok II. Rákóczi Ferenc és társai újratemetéséhez (1873–1906)*. Budapest: Magyar Országos Levéltár.
- KINCSES KATALIN 2020. A Rákóczi-kultusz”. In: BÓDVAI ANDRÁS (szerk.). *Rákóczi emlékkönyv*. Budaörs: V4 Együttműködés Kulturális és Közéleti Egyesület. 229–244.
- KOSTELIĆ, ANTE (ur.) 2008. *Poslednji Zrinski i Frankopani [1908]*. (Biblioteka reprinti 4.) Zagreb: Stih.
- KUMIČIĆ, EUGEN 1968. *Urota Zrinjsko-Frankopanska*. Prir. BARAC, VIŠNJA. (Pet stoljeća hrvatske književnosti 47.) Zagreb: Matica hrvatska–Zora, 1968.
- KUMIČIĆ, Eugen 1986. *Članci – Jelkin Bosiljak – Pripovijesti*. BARAC, VIŠNJA (prir.). (Pet stoljeća hrvatske književnosti 46.) Zagreb: Matica hrvatska–Zora.
- MIHALIK BÉLA 2016. A Szentszék és a magyar választófejedelemség gondolata a 17. század végén. *Történelmi Szemle*. 58: 383–408.
- MIJATOVIĆ, ANĐELKO 1999. *Zrinsko-frankopanska urota*. (Biblioteka posebna izdanja) Zagreb: Alfa.
- NAGY LEVENTE 2003. *Zrínyi és Erdély. A költő Zrínyi Miklós irodalmi és politikai kapcsolatai Erdéllyel*. (Irodalomtörténeti füzetek 154.) Budapest: Argumentum Kiadó.
- NEMEC, KREŠIMIR 2007. Pravaštvo i hrvatska književnost. In: BAGIĆ, KREŠIMIR (ur.). *Jezik književnosti i književni ideologemi*. Zagreb: Zagrebačka slavistička škola. 119–129.
- PAULER GYULA 1868. Gróf Ráday László. *Századok*. 2: 584–586.

- PAULER GYULA 1873. *Acta coniurationem.... Századok*. 7: 634–639.
- PAULER GYULA 1876. *Wesselényi Ferencz nádor és társainak összeesküvése*. 1–2. Budapest: Magyar Tudományos Akadémia.
- PAULER GYULA 1876a. *Vetera monumenta Slavorum meridionalium. Századok*. 10: 570–573.
- R. VÁRKONYI ÁGNES 1972. Történelmi személyiség, válság és fejlődés a XVII. századi Magyarországon. *Századok*. 106: 609–646.
- R. VÁRKONYI ÁGNES (szerk.) 1985. *Magyarország története 1526–1686*. (Magyarország története tíz kötetben 3.) Budapest: Akadémiai Kiadó.
- R. VÁRKONYI ÁGNES 1995. *A tűzvész tanúi*. Budapest: Liget.
- R. VÁRKONYI ÁGNES 2000. Történešzvíta Zrínyiről 1868-ban. In: GERGELY JENŐ (szerk.). *A hosszú tizenkilencedik és a rövid huszadik század. Tanulmányok Pölöskei Ferenc köszöntésére*. Budapest: ELTE. 627–640.
- R. VÁRKONYI ÁGNES 2000a. Az elvesztett idő: Zrínyi Miklós nádori emlékirata? *Hadtörténelmi Közlemények*. 113: 269–312.
- ŠEGVIĆ, CHERUBIN – HRANILOVIĆ, JOVAN – ILEŠIĆ, FRAN 2008. „Uskrsła slava”. In: *Poslednji Zrinski i Frankopani [1908]*, ur. Ante KOSTELIĆ. (Biblioteka reprinti 4.) Zagreb: Stih. 256–290.
- ŠICEL, MIROSLAV 1971. Povijesni romani Eugena Kumičića. *Croatica: Časopis za hrvatski jezik, književnost i kulturu*. 2: 177–200.
- ŠICEL, MIROSLAV 1991. Kumičićeva Urota Zrinsko-Frankopanska. *Fluminensia* 3: 53–56.
- ŠIDAK, JAROSLAV 1972. Urota Zrinsko-frankopanska kao historiografski problem. *Radovi Zavoda za hrvatsku povijest Filozofskoga fakulteta Sveučilišta u Zagrebu*. 2: 5–21.
- ŠIŠIĆ, FERDO 2008. „Poslednji Zrinski i Frankopani na braniku domovine”. U: KOSTELIĆ, ANTE (ur.): *Poslednji Zrinski i Frankopani [1908]*. (Biblioteka reprinti 4.) Zagreb: Stih. 9–123.
- ŠOKČEVIĆ, DINKO 2023. Kasni odjeci teorijske pripreme zavjere: pitanje jednoga političkog plana iz 17. stoljeća u mađarskom (i, neposredno, u hrvatskom) javnom životu 1868. godine i politička pozadina objavljivanja spisa i nastanka znanstvene monografije Gyule Paulera o „Uroti”. *Rad Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti: Razred za društvene znanosti*. 57: 59–74.
- SMIČIKLAS, TADE 1879. *Poviest Hrvatska: Dio drugi od godine 1526–1848*. Zagreb: Matica hrvatska.
- SZILÁGYI SÁNDOR 1868. Egy politikai röpirat a XVII. századból. *Budapesti Közlöny* 1868. 214. (szeptember 18.)

- TARNAI ANDOR 1986. A consultatio Magyarországon. A politikai nevelés irodalmi formáinak és stílusának történetéhez. *Irodalomtörténeti Közlemények*. 91: 637–656.
- THALY KÁLMÁN 1871. Zrínyi Péter és Frangepán Ferencz. *Századok*. 5: 362–363.
- TUSOR PÉTER 2015. A prímás, a bán és a bécsi udvar (1663–1664). *Történelmi Szemle*. 57: 219–250.
- TUSOR PÉTER (szerk.) 2015a. „Írom kegyelmednek, mint igaz magyar igaz magyarnak...”. Lippay György veszprémi és egri püspök, esztergomi érsek levelei magyar arisztokratákhoz, nemesekhez, 1635–1665. (Collectanea studiorum et textuum 1.) Budapest: Gondolat Kiadó.
- TUSOR PÉTER 2015b. Bevezetés. In: TUSOR PÉTER 2015a: XI–LIV.
- TUSOR PÉTER 2021. Forráskritikai megjegyzések a Wesselényi-összeesküvés történetéhez. *Századok*. 155: 1233–1277.
- TUSOR PÉTER 2021a. Pour les intérêts d’ un si grand roi? Lippay György esztergomi érsek és a „Wesselényi-összeesküvés”. *Egyháztörténeti Szemle*. 22: 7–42.
- TUSOR PÉTER 2022. Et a pensare al successore in caso: Szelepcshény György és a rendi szervezkedés (Egy nunciusi jelentés forrásértéke). *Levéltári Közlemények*. 92: 39–102.
- VISKOLCZ NOÉMI. Nádasdy Ferenc és Róma. In: IMRE MIHÁLY – FAZAKAS GERGELY – SZÁRAZ ORSOLYA (szerk.). *Eruditio, virtus et constantia: Tanulmányok a 70 éves Bitskey István tiszteletére*. Debrecen: Debreceni Egyetemi Kiadó. 240–249.

Absztrakt

A tanulmány a Wesselényi-összeesküvés kezdeti szakaszának politikai programját, az *Oktatás jó elmélkedésre Magyarországnak romlott állapota segedelméről* című 1665-ös írást elemzi. A provenienciára tett korábbi javaslatok közül Vitnyédy István szerzőségét tartja a legvalószínűbb lehetőségnek, összefüggésben azzal, hogy az irat a német fejedelemségekkel való együttműködést látja a vasvári béke után kialakult helyzetben a legtöbbet ígérő (sőt, az egyetlen járható) útnak. Az elemzés részletesen kitér az irat 1868-as publikálásának körülményeire. Az *Oktatás elmélkedésre* a horvát kiegyezés évében jelent meg, mintegy ellenzéki figyelmeztetésül a kölcsönös történelmi sérelmekre, valamint arra, hogy egy ilyen együttműködésnek csak Bécs ellenében volna értelme. Az iratnak egy fontos, éppen a horvát sérelmeket taglaló része bekerült a dualizmus

kori horvát történeti kézikönyv, Tadija Smičiklas összefoglalásába (1879), majd forrás megjelölése nélkül tovább vándorolt a jogpárti történetszemléletet alapvetően befolyásoló műbe, Eugen Kumičić *A Zrínyi-Frangepán összeesküvés* című, dokumentarista történelmi regényébe (1893). A tanulmány mindennek fényében jogosnak ítéli R. Várkonyi Ágnes ítéletét, aki az *Oktatást* a magyar politikai kultúra új, realista fejezeteként méltatta, azonban árnyalni javasolja azt, amennyiben az irat a szomszéd népekkel való együttműködésnek nemcsak szükségességét, hanem nehézségeit (olykor lehetetlenségét) is meggyőzően mutatja be.

Kulcsszavak: *kora újkori politikai eszmetörténet, dualizmus kori historiográfia, horvát-magyar politikai kapcsolatok, Zrínyi-Frangepán-Wesselényi összeesküvés*

Abstract

The study analyses the political programme of the early stages of the Wesselényi conspiracy in the 1665 writing entitled *Oktatás jó elmékedésre Magyarországnak romlott állapotja segedelméről* (Reflections on how to improve Hungary's deplorable situation). Of the previous suggestions regarding its provenance, the study considers István Vitnyédy to be the most likely author. This is because the document sees cooperation with the German principalities as the most promising — indeed, the only viable — path forward in the situation that arose after the Peace of Vasvár. The analysis discusses the circumstances surrounding the document's publication in 1868 in detail. *Oktatás elmékedésre* was published in the year of the Croatian Compromise as a warning about mutual historical grievances, emphasising that such cooperation would only be feasible in opposition to Vienna. A significant section of the document dealing with Croatian grievances was included in Tadeja Smičiklas's (1879) summary of Croatian history within Austria-Hungary. Subsequently, without citing the source, this section found its way into Eugen Kumičić's influential documentary historical novel *The Zrínyi-Frangepán Conspiracy* (1893), which fundamentally shaped the view of history of the Party of Rights. In light of this, the study considers Ágnes Várkonyi's assessment of the book as a new, realistic chapter in Hungarian political culture. However, it suggests qualifying this view, as the document convincingly demonstrates not only the necessity of cooperation with neighbouring peoples, but also its difficulties (and sometimes impossibility).

Keywords: *early modern political intellectual history, historiography of the Austria-Hungary era, Croatian-Hungarian political relations, Zrínyi-Frangepán-Wesselényi conspiracy*

Recenzensek / Recenzenti

Bácsatyai, Dániel; Bánkuti, Gábor; Bara, Mario; Barišić, Rudolf; Bećir, Ante;
Blažević-Krezić, Vera; Cieger, András; Coha, Suzana; Csibi, Norbert;
Fazekas, István; Katona, Csaba; Kekez, Hrvoje; Kiss-Halas, Judit;
Mitrovits, Miklós; Molnár Csikós László; Nagy, Mariann; Novosel, Zrinko; Njari,
Denis; Ostajmer, Branko; Pálosfalvi, Tamás; Patafta, Danijel;
Szeberényi, Gábor; Švoger, Vlasta; Vukov Raffai, Éva; Ress, Imre; Sajti, Enikő;
Turkalj, Jasna; Tüskés, Anna; Župan, Dinko

Nyelvi lektorok / lektori:
Szoták Szilvia (magyar/mađarski),
Ana Mikić-Ćolić (horvát/hrvatski)

Borítóterv / Naslovnica: Szabó Ádám Árpád

Portréfotó / Portretna fotografija: Mánfai György

Műszaki szerkesztő / Grafička obrada: Erőss Zsolt

Nyomdai kivitelezés / Tisak: Croatica Nonprofit Kft.

